
Teemajohdanto

Antti Harmainen ja Maarit Leskelä-Kärki

Moderni länsimainen esoteria historiallisena ilmiönä ja tutkimuksen kohteena

Olen ruvennut tutkimaan Indialaista teosofiaa. Se oikein hurmaa minua. Ajattelen sitä yötä, päivää. Ja tiedän nyt miksi olen eroava ihmisistä. Henkeni se on, joka sitä vaatii. Ensi syksynä jään tänne yksinäisyyteen. Silloin aion syventyä oman sieluni syvyyksiin ja katsella, mitä siellä on.¹

Yllä oleva katkelma on sitaatti kirjeestä, jonka Minna Canth lähetti ystävälleen, näyttelijä ja opettaja Hilda Aspille kesäkuussa 1887. Canthin tuntema viehtymys ”indialaista teosofiaa” kohtaan havainnollistaa, kuinka suomalainen älymystö ja kasvava keskiluokka olivat 1800- ja 1900-lukujen taitteessa kiinnostuneita niin Canthin mainitsemasta teosofiasta kuin monista muistakin esoteerisista liikkeistä. Teosofian – tarkasti ottaen Teosofisen Seuran (*Theosophical Society*) – ohella näistä tunnetuimpia Suomessa olivat spiritualistinen liike ja antroposofia. Vuosi-

sadan vaihteen aikalaiskulttuurissa toimi myös monia pienempiä ryhmittymiä.²

Canthin lähipiirissä virinnyt kiinnostus teosofian avaamiin ”sielun syvyyksiin” ei ollut suomalaistaitelijoiden luoma paikallinen ilmiö vaan osa laajaa kansainvälistä aatevirtausta. 1800-luvun jälkipuoliskolla esoteeriset liikkeet olivat nousseet kirjallisen julkisuuden eturiviin sekä Euroopassa että Yhdysvalloissa. Canthin hurmannut teosofia ja henkien kanssa kommunikoivien meedioiden avulla mainetta saavuttanut spiritualistinen liike edustivat vuosisadan vaihteessa virtauksen kärkeä. Niiden johdolla kansainvälinen suuri yleisö heräsi pohtimaan paitsi omien sielujensa kohtaloita myös laajempia kysymyksiä, jotka koskivat uskonnollisia ja eettisiä vakaumuksia sekä käsityksiä uusimman tiedon ja tieteen rajoista. Tieteen arvoituksia käsitteli myös tämän numeron kantena toimiva ranskalaisen farmako-

1. Minna Canthin kirje Hilda Aspille 18.6.1887. Teoksessa Helle Kannila (toim.) *Minna Canthin kirjeet*. SKS 1973, 276.

2. Canthin lähipiirissä vaikuttaneista esoteerisista käsityksistä ks. Minna Majjala, *Herkkä, hellä, hehkuvainen. Minna Canth*. Otava 2014, 312–315. Antti Harmainen, ”Kuinka lemmen tulta hallitaan?” J. H. Erkkö, sukupuoli ja uskonto 1800-luvun lopulla. *Sukupuolentutkimus* 1 (2014), 25–26. Yleisesityksiä suomalaisen esoterian kentästä 1900-luvun taitteessa ovat Mikko Juva, *Valtiokirkosta kansankirkoksi. Suomen kirkon vastaus kahdeksankymmentäluvun haasteeseen*. Suomen Kirkkohistoriallinen Seura 1960, 286–297; Tore Ahlbäck, *Uppkomsten av Teosofiska Samfundet i Finland*. Religionvetenskapliga skrifter nr. 28. Åbo Akademi 1995; Saara Juneja, Katriina Kumila & Tapio Rätt-Seule (toim.) *Teosofisen Seuran Suomen Osasto 100 vuotta*. Teosofinen Seura 2008; Tea Holm, *Spiritualismin muotoutuminen Suomessa. Aatehistoriallinen tutkimus*. Helsingin yliopisto 2016.

FM Antti Harmainen on tohtorikoulutettava Tampereen yliopiston historian oppiaineessa. **Dosentti, FT Maarit Leskelä-Kärki** työskentelee kulttuurihistorian yliopistonlehtorina Turun yliopistossa. Sähköpostit: antti.harmainen@utu.fi ja maales@utu.fi.

logian professorin ja esoteriasta kiinnostuneen tieteen popularisoijan Louis Figuierin teos *Les Mystères de la Science* (1880). Oleellista oli, kuinka Canthinkin mainitsema ”henki” voitaisiin säilyttää merkityksellisenä modernisoituvassa kulttuurissa, joka näytti monista kulkevan rationalisoinnin ja maallistumisen tietä.³

Esoterian käsitteellinen monimuotoisuus

Esoteeristen liikkeiden ja aatevirtausten historia on pitkä ja sen piiriin mahtuu laaja valikoima käsityksiä, uskomuksia ja ideologioita. Joidenkin taustalla on hyvin varhaisia ilmiöitä hellenismien ja keskiajan alkemiasta Giordano Brunon (1548–1600) edustamaan renessanssifilosofiaan ja edelleen Jakob Böhmen (1575–1624) kaltaisiin protestanttiseen kristinuskoon kytkeytyviin mystikoihin. Toisaalta samaan jatkumoon on kytketty teemoja kuten astrologia, ennustaminen, mesmerismi, *New Age* ja UFO-liikkeet, mikä on tehnyt esoterian historiasta ja käsitteestä moniselitteisen ja osin määrittelyä pakenevan. Eri ilmiöitä yhdistävänä tekijänä on toiminut ajatus esoteerisesta, salatusta tiedosta sekä tietty kirjallinen korpus. Esoterian kirjallisen linjan on nähty ulottuvan hellenistisestä filosofiasta Brunon, Böhmen ja monien muiden esoteerikkojen kautta 1800- ja 1900-luvun esoteeristen liikkeiden auktoriteetteihin.⁴ Näistä tunnetuimpia ovat Teosofisen Seuran perustaja Helena Blavatsky (1831–1891) ja hänen seuraajansa Annie Besant (1847–1933).

Pelkistetyimmillään esoterian käsite (taustana sisäryhmään kuulumiseen viittaava muinaiskreikan sana *esōterikós*) kytkeytyy ideaaliin, jonka mukaan maailmankaikkeutta, luontoa ja siten myös ihmiselämää ohjaa erityinen, symboleihin ja vertauskuviin kätkeytynyt tieto. Salatusta tiedosta on haettu vastauksia olemassaolon suuriin arvoituksiin luonnonlakien olemuksesta

hyvän elämän periaatteisiin ja edelleen ihmisielun kuolemanjälkeisiin kohtaloihin asti. Esoteerisen tiedon käsitteeseen kuuluu oleellisesti myös ajatus ”vihittyjen piiristä”, suljetuista ryhmistä tai poikkeusyksilöiden muodostamista etujoukoista. Niihin kuuluvien on katsottu perehtyneen menetelmiin, joiden avulla uskonnollisiin käsityksiin ja uskonnolliseen kirjallisuuteen sisältyvä esoteerinen tieto avautuu ratkaisevasti toisin kuin kirjaimellisessa ja yleistajuisessa, eksoteerisessa tulkintatavassa.⁵

Tämä *Historiallisen Aikakauskirjan* teemanumero tarkastelee esoterian käsitettä ja sen kautta välittyvää historiakuvaa uusimman tutkimuksen rajaamasta näkökulmasta. Lähtökohtana toimii käsite ”moderni länsimainen esoteria”, joka on vakiintunut käyttöön viimeisen reilun vuosikymmenen aikana nopeasti laajentuneen kansainvälisen tutkimuksen myötä. 2000-luvun alusta alkaen monien eurooppalaisten yliopistojen – kuten Amsterdamin, Leidenin, Bristolin ja Pariisin Sorbonnen – opetus- ja tutkimusohjelmissa on näkynyt toistuvasti otsikko ”länsimaisen esoterian historia” (*history of western esotericism*). Tämän kattokäsitteen alle on rakentunut monitieteinen, historiantutkimuksen, uskontotieteen ja -sosiologian sekä taiteentutkimuksen näkökulmia hyödyntävä verkosto, jonka tuottamissa tutkimuksissa esoteerisille liikkeille ja niiden yhteydessä toimineille yksilöille on määritelty paikkoja osana länsimaisen kulttuurin historiaa. Tutkimuksen pioneereihin lukeutuvat historioitsijat Antoine Faivre ja Wouter Hanegraaff. Molempien mukaan historiantutkimuksen kannalta on tärkeää ymmärtää, ettei esoteria ole ollut pelkkää eksotiikkaa tai shokkiarvoilla pelaavaa populaarikulttuuria vaan olemuksellisesti länsimainen traditio, joka on muotoutunut juutalais-kristillisen uskonnollisuuden ja kreikkalais-roomalaisen rationalismin kaltaisten tunnustettujen institu-

3. Historiatieteellisiä yleisesityksiä Euroopan ja Yhdysvaltojen esoteerisista liikkeistä 1900-luvun taitteessa ovat Alexandra Owen, *The Place of Enchantment. British Occultism and the Culture of the Modern*. University of Chicago Press 2004; Nicholas Goodrick-Clarke, *The Western Esoteric Traditions. A Historical Introduction*. Oxford University Press 2008; Wouter Hanegraaff, *Esotericism and the Academy. Rejected Knowledge in Western Culture*. Cambridge University Press 2012.

4. Länsimaisen esoterian historiallisten kirkkihahmojen lista on tässä suppea, ja tekstissä on korostettu henkilöitä, jotka ovat merkityksellisiä teemanumeron artikkelien kannalta. Laajempi kuva länsimaisen esoterian henkilö- ja kirjallisuuskäännonista ks. Hanegraaff 2012; Kocku von Stuckrad, *Locations of Knowledge in Medieval and Early Modern Europe*. Brill 2010.

5. Esoterian käsitteestä laajemmin ks. Antoine Faivre, *Theosophy, Imagination, Tradition. Studies in Western Esotericism*. State University of New York Press 2000, xiii–xiv.

tioiden rinnalla. Näin ollen siihen voidaan myös suhtautua legitimiinä tutkimuskohteena.⁶

Esoterian pitkässä kaanonissa modernilla länsimaisella esoterialla on omat erityispiirteensä, jotka ovat kiinnostaneet historiantutkijoita. Käsite kytketään useimmiten ajanjaksoon, joka ulottuu varhaisen uuden ajan lopulta nykyaikaan asti.⁷ Yleisesti ottaen 1900-luvun jälkipuoliskon historiantutkimus on tulkinnut modernien esoteeristen liikkeiden katkaisseen varhaisemmalle esoterialle tyypilliset yhteydet kristinuskoon ja siirtyneen painottamaan joko luonnontieteen tukemaa naturalismia tai eksoottisia, ”itämaisia” uskontoja. Nykytutkijat – kuten 1800-luvun lopun englannin esoteerisia liikkeitä tutkinut historioitsija Alexandra Owen – ovat kuitenkin painottaneet, että modernin länsimaisen esoterian suhde kristinuskoon oli vaihteleva. Luonnontieteestä ja eksoottisista uskonnoista omaksutusta retoriikasta huolimatta monet Teosofisen Seuran, antroposofian ja spiritualistisen liikkeen käsityksistä sopivat vaivatta yhteen kristinuskosta kumpuavien uskonnollisten oppien kanssa.⁸ Hyvänä esimerkkinä tästä toimii Minna Canth, jolle ”indialainen teosofia” oli väylä protestanttisen teologian mukaisen yksilöllisen ”sielun” ja sisäisen uskonnollisen kokemuksen tarkasteluun.

Modernille länsimaiselle esoterialle oli ominaista myös julkisten yhteisöjen perustaminen, mikä liitti sen osaksi 1800-luvun yleistä kansallisen ja poliittisen järjestäytymisen ilmapiiriä. Saksalainen historioitsija Corinna Treitel on todennut, kuinka modernia länsimaista esoteriaa leimasi käsitteellinen paradoksi: 1800-luvun aikalaishistoriassa käytettiin paitsi esoterian, myös ”okkultismin” ja ”uuden mystisismen” kaltaisia ilmaisuja, jotka kaikki viittaavat salattuun tai kätkeytyneeseen tietoon tai sisäiseen uskonnolliseen koke-

mukseen. Silti 1800-luvun esoteria oli luonteeltaan kaikkea muuta kuin salattua tai kätkeytyä. Suuri osa liikkeistä otti kantaa ajan ideologisiin kiistakysymyksiin, kuten sukupuolten tasa-arvoon, seksuaalimoraaliin ja terveen ruumiin kulttuuriin liittyvään *lebensreformiin*.⁹ Owenin ja Treitelin mukaan modernissa länsimaisessa esoteriassa on kyse ilmiöstä, joka kytkeytyy sekä uudenlaisen subjektuuden muotoutumiseen että 1900-luvun taitteen aate- ja uskontohistorian sekä sukupuolihistorian ydinkysymyksiin.¹⁰

1800- ja 1900-lukujen historia ja sen ideologiset käänneet ovat vaikuttaneet erityisellä tavalla siihen, miksi moderni länsimainen esoteria on usein sivuutettu tieteellisenä tutkimuskohteena. 1900-luvun jälkipuoliskon historia- ja yhteiskuntatieteellinen tutkimus on liittännyt esoteerisiin liikkeisiin paljon kielteisiä merkityksiä. Niitä on pidetty joko harhaanjohtavana pseudotieteenä tai populaarina korvikeuskontona, jolla ei ole ollut paljoakaan tiedollista annettavaa. Owenin mukaan Teosofisen Seuran ja spiritualismin kaltaiset esoteeriset liikkeet ovat usein jäsenytyneet tutkijoille toiseutena – vastavoimana länsimaista kulttuuria määrittäville maallistumisen ja rationaalistumisen ideaaleille.¹¹ Esimerkkinä Owenin luonnehtimasta polarisaatiosta toimii sosiologi Theodor Adornon esittämä vaikutusvaltainen tulkinta. Siinä esoteeriset liikkeet ja niiden karismaattiset johtajat edustivat modernin pimeää puolta, joka valmisti maaperää toista maailmansotaa edeltäneelle totalitarismille.¹²

1900-luvun vaihteen aikalaishistoriassa esoteeristen liikkeiden asema oli kuitenkin toisenlainen, vaikka niiden välittämät ajattelutavat eivät tuolloinkaan olleet yksimielisesti hyväksytyjä. Siitä huolimatta ne limittyivät ajankohtaisiin uskonnollisiin, tieteellisiin, poliittisiin ja taiteellisiin keskusteluihin, joilta odotettiin suuria koko

6. Favre 2000, xiii–xx. Yleisesitys länsimaisen esoterian kansainvälisestä tutkimuskentästä ks. Wouter Hanegraaff & Joyce Pijnenburg (toim.) *Hermes in the Academy. Ten year's study of Western Esotericism in University of Amsterdam*. Amsterdam University Press 2009.

7. Esim. Goodrick-Clarke 2008, 191–192, 229–248; Hanegraaff 2012, 260–277.

8. Owen 2004, 1–51, 238–259.

9. Corinna Treitel, *A Science for the Soul. Occultism and the Genesis of the German Modern*. The Johns Hopkins University Press 2004, 51, 56–83.

10. Owen 2004, 85–148; Treitel 2004, 56–83, 132–165.

11. Owen 2004, 238–257.

12. Theodor Adorno, *Minima Moralia. Reflections from Damaged Life*. Verso 1974, 238–244.

ihmiskunnan tulevaisuuden mittakaavassa. Modernin kulttuurin synnyssä ei ollut kyse vain maallistumisesta ja rationalisoitumisesta. Prosessi sisälsi runsaasti myös uskonnollisia elementtejä (esoteeristen virtausten lisäksi esimerkiksi herätysliikkeet) ja siksi esoteriakaan ei välttämättä asettunut vastakkain modernin rationaalisuuden ja todellisuusajattelun kanssa. Tieteen kieltä käyttämällä se pyrki pikemminkin vetoamaan järkeen ja rationalismin ideaaliin – uskonnollisia käsityksiä hylkäämättä. Näin voi ajatella, ettei 1900-luvun taitteen esoteria ollut modernin pimeä varjo vaan se rakentui aikalaiskulttuurin avainilmiöistä. Yhtä lailla sen voi nähdä rinnakkaisena tekijänä myös uuden psykologisen ihmiskäsityksen ja vähitellen virinneiden psykoanalyttisten teorioiden kanssa.¹³ Esoteeristen käsitysten ja liikkeiden historia ja sen ymmärtäminen on näin ollen tärkeä osa modernisoituvan Euroopan moninaista historiakuva.

Eletty esoteria

Tässä numerossa tarkastelemme modernin länsimaisen esoterian teemaa monisäikeisenä kulttuurisena ja elettyinä ilmiönä 1800- ja 1900-lukujen Suomessa.¹⁴ Teemamme kytkeytyy moniin viimeaikaisessa historian tutkimuksessa painotettuihin näkökulmiin: niin kutsutun ”eletyn uskonnon” (*lived religion*) ja uskonnollisuuden tutkimukseen,¹⁵ aatehistorian tutkimukseen, kulttuurihistorialliseen yksilöiden ja toimijuuden

sekä kokemuksellisuuden tutkimukseen, ja myös taiteiden tutkimukseen. Näihin näkökulmiin liittyvät myös lehden artikkelit. Teemanumeromme kutsussa olimme kiinnostuneita esoterian merkityksestä modernissa länsimaisessa kontekstissa. Vaikka emme rajanneet aiheita käsittelemään vain Suomea, kaikki ehdotukset käsittelevät esoteriaa nimenomaan suomalaisessa kontekstissa, unohtamatta kuitenkaan sen transnationaaleja ulottuvuuksia ja risteävyyksiä. Olimme ilahtuneita saadessamme niin paljon korkeatasoisia ehdotuksia, jotka kertovat myös siitä, että aihepiiri on saanut Suomessakin aivan uudenlaista jalansijaa tutkijoiden piirissä viimeisen kymmenen vuoden aikana.¹⁶

Artikkeleissa esoterian tutkimus korostuu ennen muuta yksilölähtöisenä tutkimuksena. Useassa artikkelissa eri esoteerisia liikkeitä tai ilmiöitä tarkastellaan yksilön toiminnan ja kokemuksellisuuden näkökulmasta. Vaikka tällöin kohdataan aina historian tutkijaa vaivaava kysymys tiedon ja tutkimuksen yleistettävyydestä, on tärkeää huomata, että juuri yksilöitä tutkimalla voimme nähdä erilaisten ilmiöiden monimutkaisuuden ja ristiriitaisuudenkin. Yksilön kautta voidaan havaita, miten erilaiset tekijät vaikuttavat eri aikakausina ja miten erilaiset ajatukset, aatteet ja käsitykset risteävät yllättävin tavoin. Henkilöhistoriallinen, tai vielä fokusoidumpi biografinen näkökulma mahdollistaa ainutkertaisella tavalla erityisen ja yleisen välisen suhteen

13. Owen 2004, 5–6, 8. Psykologian ja psykoanalyysin näkökulmista ks. Treitel 2004, 3–56.

14. Suomalaisen historian tutkimuksen piirissä esoteerisiin liikkeisiin kytkeytyvää tutkimusta on tehty enenevässä määrin 2000-luvulta lähtien. Tästä kertoo myös viimeisen parin vuoden ajan toiminut monitieteisestä tutkijajoukosta koostuva, Maarit Leskelä-Kärjen johtama kulttuurihistoriallinen tutkimushanke *Uuden etsijät: Esoteerisuus ja uskonnollisuuden murros suomalaisen sivistyneistön parissa 1880-luvulta 1930-luvulle*, <https://uudenetsijat.wordpress.com/> (13.5.2017).

15. Eletyn uskonnon näkökulmasta historian tutkimuksessa esim. Maarit Leskelä-Kärki, Aune Krohnin kristillinen ja kirjoitettava elämä. Näkökulmia naisten ja uskonnollisuuden tutkimukseen. Teoksessa Anu Lahtinen (toim.) *Tanssiva mies, pakinoiva nainen. Sukupuolten historiaa*. THY 2001, 227–228; Sari Katajala-Peltomaa & Raisa Maria Toivo, *Lived religion and the long Reformation in northern Europe c. 1300–1700*. Brill 2017.

16. Varhaista tutkimusta Suomessa edustaa Ahlbäck 1995. Tutkimuskenttä vilkastui 2000-luvulla ks. esim. Maarit Leskelä-Kärki, *Kirjoittaen maailmassa. Krohnin sisaret ja kirjallinen elämä*. SKS 2006, 246–291; Matti Klinge, *Iisalmen ruhtinaskunta. Modernin projekti sukuverkostojen periferiassa*. SKS 2006, 542–559; Tiina Mahlamäki & Tomas Mansikka, ”His Visions have Captured my Thoughts.” Emanuel Swedenborg in the Newspapers and National Literature in 19th century Finland. Karl Grandin (toim.) *Emanuel Swedenborg. Exploring a ”World Memory”*. Context, Content, Contribution. The Center for the History of Sciences, The Royal Swedish Academy of Sciences 2013, 296–311; Antti Harmainen, ”Kaikki voin kestää, voin elää, jos tiedän että hänet kerran vielä tapaan”. Spiritualismi ja teosofia sivistyneistön surutyön välineinä 1880-luvun lopulla. *Historiallinen Aikakauskirja* 112:4 (2014), 381–392; Tiina Mahlamäki, ”A touch of the spiritual world?” An Anthroposophical Core in the life and work of Kersti Bergroth (1886–1975). Teoksessa Terhi Utriainen & Päivi Salmesvuori (toim.) *Finnish Women Making Religion. Between Ancestors to Angels*. Palgrave Macmillan 2016.

monisyyden tarkastelun. Tällöin voivat kyseenalaistua monet yleistävämät tulkinnat.¹⁷ Yksilöihin liittyvän näkökulman erityinen historian-tutkimuksellinen vahvuus tulee tämän numeron artikkeleissa esiin.

Teemanumero avaa esoteerisen kirjallisuuden, liikkeiden ja toimijoiden historiaa 1800-luvun taitteen Pohjanmaalla vaikuttaneesta uskonnollisesta liikehdinnästä 1800-luvun lopun tunnettuihin esoteerisiin liikkeisiin, kuten Teosofiseen Seuraan, antroposofiaan ja spirituaalisiin, joiden vaikutus näkyi monilla suomalaisen yhteiskunnan aloilla pitkälle 1900-luvulle. Artikkeleiden muodostama aikarajaus ulottuu toisen maailmansodan jälkeisiin vuosiin ja 1950-lukuun asti. Artikkeleissa esoteria näyttäytyy kansainvälisen tutkimuskentän tulkintojen mukaisesti poleemisena ilmiönä,¹⁸ joka irtautuu aikalaiskulttuurinsa normeista ja haastaa niitä, kuten nähdään esimerkiksi Jaakko Jalmari Jalokiven tapauksessa. Samanaikaisesti kyse on myös uskonnollisten ja ideologisten yhteyksien rakentamisesta, kuten esimerkiksi Vera Hjeltin teosofian kohdalla. Esoterian historia on pitkälti myös hiljaisuuden ja vaikenemisen historiaa, jolloin se liittyy marginaalisuuden ja toiseuden kokemukseen. Esimerkiksi Hjelt piti syvällisen teosofisen elämänvakaumuksensa piilossa julkisesta toiminnastaan ja paljasti sen vain läheisille ystävilleen. Teemanumeron artikkelit kertovat, miten aikakauden yksilöt saattoivat esoterian kautta omaksua ja myös luoda moninaisia käsityksiä siitä, mitä uskonnollisuus, politiikka, tiede ja taide voisivat olla heitä ympäröivän aikalaiskulttuurin puitteissa.

Teemanumeron avaa kirjallisuudentutkija Päivi Mehtosen artikkeli, joka samalla muistuttaa esoteeriseen liikehdintään liittyvistä pitkistä linjoista. Mehtonen tarkastelee artikkelissaan ”Syrjitty naisviisaus ja toisinajatteleva käsityöläinen: Böhmeläinen Sofia-kirjallisuus 1780–1830” saksalaisen suutarin ja luonnonfilosofi Jakob Böh-

men (1575–1624) tuottamaa, jo varhain käännettyä Sofia-kirjallisuutta kansanihmisten toisinajattelun väylänä. Mehtonen näkee näiden tekstien edustavan tyylipuhdasta esoteerista kertomusta, johon kohdistunut sensuuri lisäsi siihen vihkiytyneiden käsitystä opin salaisuudesta. Sofia-kirjallisuudessa, joita tässä artikkelissa edustavat Pohjanmaan mystikkojen käsikirjoituskokoelmat, käsityöläiset ja kansanihmiset saattoivat luoda näkemyksiä uudenaikaisesta yhteiskuntajärjestyksestä. Toisin kuin Ruotsissa, jossa böhmeläisyys säilyi katkeamattomana perinteenä osana täysromantiikan aatteita, Suomessa mystikkojen tekstit tai ajatus kansanomaisesta ”viisauden sankarista” eivät kuitenkaan istuneet osaksi 1800-lukulaisen vähitellen voimistuvan kansallisuusaatteen uutta kertomusta.

Kuvataiteen merkitys korostuu taidehistorioitsija Ringa Takasen artikkelissa ”Vapahtaja ihmisen osassa – Ikonografian muutos ja esoteeriset vaikutteet suomalaisissa Getsemane-aiheisissa alttaritauluissa 1870–1910”. Uudenlaiset aiheet, joita etenkin naistaiteilijat kuten Alexandra Frosterus-Sältin maalasivat, kuvasivat aiemmasta poiketen omiin ajatuksiinsa syventynyttä tai luonnossa ahdistuneena rukoilevaa Kristusta. Takanen pohtii artikkelissaan erityisesti teosofian ja tolstoilaisuuden vaikutusta aiheisiin, joissa korostuivat yksinäisyys ja toisaalta luonnon keskellä oleminen.

Myöhäisempiä suomalaisen taidehistorian esoteerisia juonteita tarkastelee taidehistorioitsija Tutta Palinin artikkeli ”Henkinen sukulaisuus kuvataiteilija Ester Heleniuksen tuotannossa ja sosiaalisissa suhteissa”. Hän tulkitsee myöhäisempää, 1900-luvun puolivälin taidetta ja erityisesti Heleniuksen maalausten mahdollisia esoteerisia kytkentöjä, jotka avaavat uusia tulkintoja paitsi hänen taiteilijuuteensa myös suomalaisen taidehistorian kätkeytyihin puoliin.

Länsimaisen esoterian historia on ollut korostuneesti miestoihimijoiden historiaa. Edelleen laa-

17. Tarkemmin tuoreesta elämäkertatutkimuksen ja historian tutkimuksen välisestä suhteesta ks. Erla Hulda Halldórsdotir, Tiina Kinnunen, Maarit Leskelä-Kärki & Birgitte Possing (toim.) *Biography, gender and history. Nordic Perspectives*. k&h-kustannus, Turku 2016.

18. Esimerkiksi Wouter Hanegraaffin ja Kocku von Stuckradin tutkimuksissa esoteria on jäsentyneet poleemiseksi kategoriaksi tai diskurssiksi, jonka avulla eri yksilöt ja ryhmät ovat rakentaneet kulttuurisia identiteettejään. Ks. Hanegraaff 2012, passim.; Stuckrad 2010, passim.

Helena Petrovna Blavatsky (o.s. von Hahn, 1831–1891) kuuluu modernin länsimaisen esoterian tunnetuimpiin ja kiistanalaisimpiin hahmoihin. Hänen pääteoksensa, *Hunnuton Isis (Isis Unveiled [1877])* ja *Salainen oppi (The Secret Doctrine [1888])* olivat aikansa kohukirjoja. Kuva: Åbo Akademis bildsamlingar, 1964/82:5.

jemmat esitykset esoteerisista liikkeistä ja toimijoista keskittyvät usein miehiin ilman, että kysymystä sukupuolen merkityksestä tarkasteltaisiin spesifinä kysymyksenä.¹⁹ Naiset ovat jääneet toimijoina esoterian historian katveeseen. Suomalaisen tutkimuksen erityisyys on viimeisen kymmenen vuoden kuluessa ollut vahva naisten esiin nostaminen.²⁰ Myös tässä numerossa erityisesti naistoimijat nousevat esiin paitsi Tutta Palinin ja Ringa Takasen naistaiteilijoiden teosanalyyseissä myös Marjo Kaartisen ja Mikko Kempaisen artikkeleissa, joissa teosofiaa tarkastellaan naisajattelijan näkökulmasta. Myös Mehtosen artikkelissa salattu, esoteerinen viisaus on

naisviisautta, joka sallii myös naisen toimia tietäjänä, mystikkopiirien johtajana tai kirjoittajana, mitä luterilaisen yhteiskuntajärjestyksen oli vaikea sietää.

Kulttuurihistorioitsija Marjo Kaartisen artikkeli näyttää, miten uudenslaisilla tutkimuskysymyksillä (ja aineistoilla) voimme löytää menneisyyden toimijoista uusia puolia, jotka asettavat tämän muunkin toiminnan uuteen kehykseen. ”Vera Hjeltin teosofinen maailmantyö” näyttää erityisesti yksityisluontoisen kirjeaineiston mahdollisuudet tarkasteltaessa julkisen elämäntyön ja yksityisemmän ajattelun välisiä monimuotoisia suhteita. Opettajana, tehtailijana, kirjailijana, toimittajana, kansanedustajana ja sosiaalialan kehittäjänä uransa tehnyt Vera Hjelt pohjasi ajatteluaan vahvasti teosofiaan. Hänen kirjeenvaihtonsa paljastaa teosofisen vakaumuksen kokonaisvaltaisuuden ja sitä myöten sen vaikutuksen suomalaisen yhteiskuntaelämän historiassa.

Historioitsija Mikko Kempaisen artikkeli ”Korkein olkoon kanssamme! Kirjailija Hilda Tihlä ja teosofia suomalaisessa työväenlehdissä vuosina 1910–1918” tarkastelee teosofiaa suomalaisen työväenliikkeen kontekstissa. Tihlän aktiivisuus työväenliikkeessä ja syvä kiinnostus mystiikkaan paljastaa uutta tietoa suomalaisen sosialismin ja teosofian kytkennöistä. Kempaisen artikkeli tulkitsee uudelleen aiemman historiankirjoituksen näkemystä, jonka mukaan teosofian vaikutus työväenliikkeen piirissä katkesi 1900-luvun alkuvuosina Matti Kurikan kaltaisten idealistien lähtöön ja systemaattisen puolueideologian syntyyn.

Teemanumerossa korostuu, osin liikkeen laajuuden ja vaikutusvaltaisuuden vuoksi, erityisesti teosofian vaikutus 1800-luvun lopun ja 1900-luvun alun Suomessa. Juuso Järvenpään artikkeli ”Vainotun totuuden esitaistelija. Jaakko Jalmari Jalokiven spiritualistisen identiteetin rakentuminen

19. Esim. Henrik Bogdan & Olav Hammer, *Western Esotericism in Scandinavia*. Brill 2016. ks. erityisesti 1–11.

20. Ks. esim. Leskelä-Kärki 2006, 246–291; Klinge 2006, 542–559; Mahlamäki 2016. Merkittävänä voi pitää myös 1990-luvulla nousutta sukupuoleen ja uskontoon liittyvää tutkimusta, jonka keskeisimpinä niminä tuolloin olivat Irma Sulkunen teoksellaan *Liisa Eerikintytär ja hurmosliikkeet 1700–1800-luvulla* (Hanki ja jää/Gaudeamus 1999) ja Pirjo Markkola toimitamallaan pohjoismaisella teoksellaan Pirjo Markkola (toim.) *Gender and Vocation. Women, Religion and Social Change in the Nordic Countries, 1830–1940*. SKS 2000. 2010-luvulla Antti Harmainen on kiinnittänyt erityistä huomiota teosofisen ajattelun ja sukupuolen välisiin yhteyksiin esim. artikkeleissaan Harmainen 2014 ja Harmainen ”Group biography as an approach to studying manhood and religion in the context of late nineteenth century Finland.” Teoksessa Erla Hulda Halldórsdóttir, Tiina Kinnunen, Maarit Leskelä-Kärki & Birgitte Possing (toim.) *Biography, Gender and History. Nordic Perspectives*. k&h-kustannus 2016.

1900-luvun alun Suomessa” avaa kuitenkin uusia varhaisempia linjoja suomalaisen spiritualismin historiaan, jota tähän asti on tarkasteltu enemmän sotien välisen ajan kehyksessä. Järvenpään artikkeli havainnollistaa myös, kuinka spiritualismilla oli merkitystä työväenliikkeen yhteydessä. Samalla Järvenpää täydentää aiemman tutkimuksen luomaa kuvaa, joka on painottanut työväenliikkeen ja teosofian välisiä yhteyksiä.

Rudolf Steinerin kehittämä antroposofia on 1900-luvun taitteen esoteerisista liikkeistä nykypäivänäkkin kenties näkyvin ja vaikuttavin, erityisesti steiner-pedagogiikan ja sitä toteuttavien koulujen vuoksi. Julia von Boguslawskin artikkeli ”Henkisen elämän kaipuu: Antroposofinen henkityde Suomessa 1922–1935” asemoi sotien välisen ajan suomalaisen esoteerisuuden suhdetta luonnontieteeseen ja kristinuskoon juuri antroposofisen liikkeen sisällä käytyjen keskustelujen kautta. Artikkelit on uusia näkökulmia avaava,

sillä antroposofista liikettä on tutkittu kotimaisen aatehistorian parissa toistaiseksi hyvin vähän.

Historiantutkimuksen näkökulmasta on tärkeää analysoida ennakkoluulottomasti, miten esoteerisuus integroituu tietyssä historiallisessa ajassa elävien yksilöiden toimintaan ja ympäristöön. *Historiallisen Aikakauskirjan* teemanumero toivoaksemme syventää tietämystä länsimaisesta esoteriasta historiallisena ilmiönä ja avaa uusia tutkimuksellisia polkuja. Tarvitsemme laaja-alaista, kulttuurisesti ja historiallisesti tarkoin kontekstoivaa tutkimusta, jossa esoteerisuutta ei nähdä pelkkänä irrallisena toiseutena vaan eri aikakausien kulttuureihin ja niissä tapahtuneisiin liikehdintöihin kytkeytyvänä ilmiönä. Näin esoterian merkitys voidaan nähdä aivan toisin kuin ennen – ei yksittäisten ihmisten kurioositeetinomaisena kiinnostuksena, vaan eurooppalaiseen historiakuvaan oleellisesti kuuluvana elementtinä.